

Psychologické poznámky k evangelické liturgii,

(Publikováno po kouskách v Českém bratru, 2008)

Z psychologického hlediska se mi liturgie jeví jako soubor prostředků k tomu, aby nám při bohoslužbě – ať sborové, rodinné nebo osobní, soukromé – lépe „docházelo“, oč v křesťanství jde. Liturgie nám má usnadnit, abychom se otvírali zvěsti, abychom na ni existenciálně, citově reagovali, abychom se jí nechali formovat.

Evangelická liturgie je velmi střízlivá. Při bohoslužbě převládá „holé slovo,“ v duchu těchto zásad: Účastníci mají být o něčem srozumitelně poučeni, k něčemu vyzváni, o něčem ujištěni. Rozumí se samo sebou, že kazatel má mluvit dobrou češtinou, stylisticky i řečnický působivě, hudební doprovod písní má být na úrovni. Vysluhování svátostí má mít důstojnou formu. Je to všechno?

Liturgické hnutí se snaží obohatit naši liturgii o nové, resp. staronové prvky, jež lze najít v jiných církvích a v historii. Naráží na odpor těch, kteří zdůrazňují věrnost reformační tradici, zvláště jejího kalvínského proudu – ta přece vede ke spoléhání na slovo, obřady tak nějak zavánějí magií a pověrou. Nechceme se podobat katolíkům, i proto raději co nejjednodušeji!

Osobně liturgickému hnutí platonicky „fandím“, jako psycholog těžko mohu jinak. Zdá se mi ale, že současná liturgie naší církve – když se rozhlédneme po tradici jednotlivých sborů – je bohatší, než se na první pohled zdá. Často jde o nenápadné „zvyklosti“, jejichž hlubší smysl si neuvědomujeme. Mohli bychom začít tím, že bychom více využívali toho, co máme.

Síla starobylosti

Které prostředky liturgie užívá? Především máme k dispozici *starobylost*. Starobylost vyjadřuje, že cesta církve přesahuje můj kratičký život, naši generaci, ba i celý novověk. Je v tom i připomínka věčnosti. Bohoslužba má být v určitém smyslu „muzeální“ – i když na druhé straně má být také naprosto „současná“, moderní, má názorně předvádět, že Duch vane, kam chce a užívá si nejrůznější nástroje, nemáme se bát ani nových technických prostředků.

Co to znamená prakticky? *Starobylý jazyk* kralické bible nemá chybět – vedle ekumenického překladu – v kázání, modlitbě, při svátostech. Luděk Rejchrt, jehož liturgii považuji v mnohém za vzorovou, neváhá zahajovat modlitbu slovy „Panovníče Hospodine“. Ceníme i starobylost *liturgického náčiní*. Proto dáváme ve většině sborů mj. přednost společnému kalichu před hygieničtějšími individuálními kalíšky, jaké užívají např. baptisté. Starobylé *nápěvy písní* jsou nenahraditelné. Starobylá *architektura* nabízí jedinečnou zkušenost historické kontinuity se svědky dávných generací.

Smysl pro starobylost neznamena ovšem staromilství. Myslím, že starobylost má být vyvážena moderností, zvláště při kázání. Svátka Karásek je mi nedostižným vzorem v kombinaci archaické češtiny a výrazů z ulice, ne-li z hospody. A Ester Čašková dokáže při bohoslužbách – poté, co zahájila, jak se sluší, žalmem při varhanách – vzít kytaru a zanotovat se sborem z Karáskovy písně „Nezahynul sviňák ten...“

Tajemnost je další liturgický prvek, který je psychologicky působivý. Věci víry nejsou jako „houška na krámě“! Nelze jistě namítat, když duchovní zahájí bohoslužbu úsměvem a slovy „Vážení přátelé, vítám vás...“ Ale přece jen preferuji předznamenání bohoslužeb např. trojiční formulí „Ve jménu Otce, i Syna, i Ducha svatého“, jejíž tajemnost může být zdůrazněna tónem hlasu a vteřinami mlčení, které jí předcházejí a po ní následují. Respekt k tajemství, do něhož se nemáme snažit proniknout, k tajemství, k němuž ukazují svátosti, a

posléze i k tajemství, jímž je pro nás druhý člověk, to je téma pro kázání, modlitbu, píseň i obřad.

Kostelní sbírka je součástí evangelických bohoslužeb!

Leckoho toto tvrzení překvapí, protože sbírka je většinou doslova na okraji, časově i místně: na samém konci, vlastně až po skončení, při vycházení z kostela, a vybírá se do košíčků ležících u východu. Sbírka tak připomíná jakési dobrovolné vstupné, které je sice nevyhnutelné po zajištění provozu, ale s „věcí samou“ nemá (skoro) nic společného.

V některých sborech, např. v Praze na Vinohradech, se vybírá při jedné z písní nebo před ní. Košíčky putují z lavice do lavice; kde je třeba, podávají je vybraní členové. Tato praxe je menšinová, snad proto, že někteří z účastníků ji vnímají jako určitý nátlak (čemuž se někdy čelí použitím košíčků s manžetami – není pak vidět, kolik a zda vůbec něco kdo vložil). Rozhodující je, že sbírka je při této praxi zjevně součástí bohoslužeb, i když si to jen málokdo uvědomuje a mnozí v tom vidí spíše zdržování, „mrtvý čas“.

Setkal jsem se i s tím, že členové, kteří košíčky podávají, postupují od předních lavic k zadním, nakonec spolu jdou středem kostela dopředu a položí košíčky s penězi před stůl Páně (střešovická praxe). To už je jasný liturgický úkon: koná se oběť! Rozumí se, že Bůh naše peníze nepotřebuje, ale když před něj klademe něco, co On nám dal, můžeme a máme to chápat jako radostnou oběť vděčné chvály, jako výraz „lásky peněženkou“, jak to v jednom kázání vyjádřil Miloš Rejchrt.

Plnohodnotnou součástí liturgie se sbírka podle mého názoru stává tehdy, když farář (nebo jiný účastník bohoslužeb, který modlitbu vede) poděkuje Bohu za štědrost dárců i za to, že mají z čeho dávat.

Psychologická stránka věci je jistě vedlejší, ale i ona stojí za zmínku. Sestry a bratři, kteří sbírku konají, se cítí aktivními účastníky, nikoli „pouhými posluchači“. Je to od nich drobné, ale zřetelné symbolické vyjádření toho, že jim na sboru osobně záleží. A pokud zazní v následující modlitbě dík, jímž sbírka vlastně vrcholí, jsou i všichni přispěvatelé „vtaženi do hry“, pomáhá jim to k radosti z toho, že přemohli své skrblictví a dali štědře.

Tato poznámka nemá být výzvou k promptní akci. Jsem přesvědčen – i jako psycholog – že jakákoli změna v pořádku pravidelných nedělních bohoslužeb je nesmírně citlivá záležitost (mám to ostatně od C. S. Lewise). O každé změně je třeba předem delší dobu diskutovat, vysvětlovat její smysl, nespěchat, získat pro ni naprostou většinu sboru. Jinak se nadělá víc škody než užitku.

Tajemnost

Řekli jsme, že liturgie psychologicky dobře působí starobylostí jazyka, nápěvů, užívaného náčiní atd., zvláště když je tato starobylost vyvážena moderností, současností, přirovnáním nebo příkladem z ulice nebo z hospody, žertovnou narážkou atd. Totéž platí o druhém prostředku liturgie, o kterém byla řeč, o tajemnosti. I ona může a má být vystřídána zjednodušením, civilností, např. připomenutím těch nejobyčejnějších situací a příběhů, které křesťana oslovují a které od něj něco chtějí.

Pravidelnost

Dalším psychologicky účinným nástrojem liturgie je ustálenost průběhu bohoslužeb. Mám na mysli ty běžné, každonedělní, jejich „kostru“. Mají mít vždy stejný počet písní, Otčenáš vždycky při první, nebo naopak vždycky při druhé modlitbě atd., podle toho, jak je to kde zavedeno. V Bráníku se vždycky první modlitba obrací k Bohu Otci, druhá modlitba ke Kristu, a první slova obou jsou vždycky stejná. (Přiznám se, že mi u výzvy k modlitbě trochu

vadí zvrtný tvar českého „modleme se“, připomíná to „umýt se“, „najíst se“ a jiné tělesné úkony, dávám přednost slovům „ztišme se k modlitbě“ apod. V tomhle jsou němčina i angličtina šťastnější.)

Jsem pro, aby čtení z Písma bylo uvedeno vždycky toutéž obřadnou formulí, např. „Slyšte slovo, zapsané v epištole ...“, a také jednotně ukončeno, např. slovy „Blahoslavení, kteří slyší Boží slovo a uvěří mu“. Podobně při čtení veršů, na něž se bude kázat. Pravidelná formule je zároveň pokynem k usednutí či k povstání. Vždycky mě trochu zamrzí, když kazatel říká „Povstaňte“ a „Posaďte se“, jako ve škole. – Ustálenou formu snadno dodrží i laik zastupující faráře. Snad i hostující kazatel by se měl přizpůsobit tomu, co je „v kraji zvykem“.

Jaké psychologické důvody mluví pro pravidelnost? To, co se opakovaně vrací, máme sklon si oblíbit (samozřejmě pokud to není něco nepříjemného). Tak je tomu s tvářemi lidí, s předměty, jež denně bereme do ruky atd. Z takových maličkostí se skládá radostný a uklidňující pocit domova, a to je pocit, který bychom měli mít i ve svém kostele. Neměnný pořádek usnadňuje soustředění na kázání, modlitbu i obřad. Do shromáždění chodíme především proto, abychom se utvrzovali v tom, čemu věříme a kam směřujeme. Tady nás napadne námitka: Boží slovo námi má přece otřást, „vykolejit“ nás z naší navykklé rutiny! Souhlasím, ale tomu se nijak nepomůže improvizací v bohoslužebném pořádku, která navozuje neklid a napětí.

Pravidelnost neznamená, že bohoslužebný pořádek musí zůstat jednou provždy stejný. Dojde-li sbor k názoru, že se má něco změnit např. ve způsobu, jímž probíhá Večeře Páně nebo peněžní sbírka, je třeba to udělat. Takových změn má však být co nejméně, a mají se provádět pouze a teprve tehdy, když s nimi sbor souhlasí. Vícekrát jsem byl v různých sborech svědkem liturgické změny, o které nebyla předem ani potom zmínka ani při bohoslužbách, ani při biblické hodině, ba ani – pokud vím – na staršovstvu. Profesor Filipi má pravdu, když kritizuje nedostatek „liturgické katecheze“ v naší církvi. Symbolický význam toho, co se při bohoslužbě děje, je často neobyčejně psychologicky „výživný“, symboly vyjadřují něco, co nelze beze zbytku říci slovy. Můžeme a máme k tomu však slovy poukazovat, podrobně a opakovaně připomínat, protože symbol promlouvá silněji, když o jeho významu víme aspoň to, co říci lze.

Večeře Páně

je nejdůležitější křesťanský obřad, velké téma teologie. Co k tomu může dodat psychologie?

Pomysleme na to, jak VP vyjadřuje, že církev spojuje účastníky v „jedno tělo“. Katolický způsob přijímání zdůrazňuje individuální vztah přijímajícího ke Kristu. Chléb je pro katolíka tajemným způsobem doslova, fyzicky proměněn v Jeho tělo, víno v Jeho krev. To pomáhá navodit silný prožitek spojení s Ním. Závislost na Něm jako dárci zdá se mi nejlépe symbolizovaná přijímáním do úst, kdybych byl katolík, tuhle pozici malého dítěte bych si nenechal ujít!

My evangelíci prožíváme VP trochu jinak. Stojíme-li v kruhu, kde na sebe vidíme, je v popředí naše vzájemnost jako Kristových hostů. V sestře či bratru přichází, aby byl se mnou. Přichází jako žebrák, jindy jako ten, od koho já si mohu něco vyprosit, anebo „jen“ jako ten, s kým se mohu radovat ze vzájemného porozumění. Lévinas dokonce říká, že Bůh se nám zjevuje pouze v tváři bližního.

Nepotřebujeme kněze jako vysvěceného prostředníka, což je představa přežívající v katolickém pojetí. Tam má kněz (bohudíky už jen doznívající) „monopol“ na víno. Ale ani my jsme se této představy úplně nezbavili! Zatímco chléb podává většinou laik, služba

kalichem zůstává faráři. Ne všude. Na Vinohradech oceňuji, že slouží i kalichem laik, střídá se v tom s farářem. Tím se krásně „znázorňuje“, že opravdu držíme všeobecné kněžství.

Pozdravení „Pokoj tobě“, jež mezi blízkými není chybou doplnit polibkem, perfektně vyjadřuje vzájemnost přijímajících (včetně vzájemnosti odpuštění). Přiznám se k malé herezi: Pro mě je tento okamžik vrcholem celého obřadu a je mi líto, když ho farář vynechá (což katolický kněz nesmí!). Také je mi líto, když mi někdo při tomto pozdravu „vykne“ a rád bych, aby faráři v kázání zmiňovali i takové liturgické „drobnosti“, jako že tykání při VP vyjadřuje rovnost před Bohem a vzájemnou blízkost. I když samozřejmě pro tuto blízkost je důležitější vzájemná otevřenost, respekt a ochota pomáhat, liturgická forma to jen dovršuje a připomíná nám to.

Co říká vysluhující při podání chleba a kalicha? Pamatuji faráře Hrejsu ve Střešovicích, který střídal různé biblické verše – ujištění, povzbuzení, výzvy i napomenutí. Někteří faráři mlčí, obřad probíhá v tichosti. V poslední době se rozšiřuje užití formulí „Tělo Kristovo, za tebe obětované“, a „Krev Kristova, pro tebe prolitá“, přijímající pokaždé odpoví „Amen“.

To je biblické, mají to evangelia i Pavel. A přece – možná přitom trochu uniká, že už máme po prvních Velikonocích, že se oslavuje vítězství a že víno je nápoj, který se pije pro radost. Teolog asi řekne: To tam přece je, protože kříž, ta krutá poprava, už paradoxně zahrnuje vítězství i radost ze vzkříšení, máš jásat, že jsi spasen. Pro někoho je to i psychologicky snadné, Zinzendorf například se dovedl kochat Ježíšovou krví a jeho ranami, zbytky toho ještě máme ve Zpěvníku („Kriste, skryj mě v ranách svých“ apod.). Pro mnohé – myslím – je ale těžké překonat pochmurnou náladu, kterou navozuje připomínka smrti. Zvláště děti, které se dnes někdy berou do kruhu stolovníků – nevím.

Ty formule, které zdůrazňují přijímaný chléb a víno, nás sblížují s katolíky, kteří učí, že dochází ke „skutečné“ proměně. (Aby se to stalo, musí obřad provést kněz, „proměněné“ oplatky se s velkou úctou uchovávají a může je později podávat i laik.) My většinou chápeme Ježíšova slova v tomto případě symbolicky, jen někteří věří, že dochází k přepodstatnění, možná jen pro ten okamžik, kdy přijímáme.

Všichni asi víme, s jakou péčí se při katolické mši dbá na to, aby ani sebemenší drobek oplatky nespádl na zem a aby naprosto všechno „proměněné“ víno bylo vypito, včetně vody, kterou se kalich po přijímání vyplachuje. Trochu jsem se poptal, jak se se zbytky chleba a vína nakládá v našich sborech. Většinou „je to přece jedno“, takže chléb třeba drůbeží a víno do výlevky! Ještě že to nevědí katolíci – ale co když to vědí a jen ze slušnosti nebo z rozpaků nám neřeknou, jak je to zraňuje...

Duchovní, kteří mají smysl pro to, jak je při obřadu důležitý prožitek, myslí také na to, aby i ta „poslední fáze“ měla důstojnost a pietu. Víno třeba za rozjímavého mlčení do čisté proudící vody, chléb spálit v čistém ohni nebo darovat „ptactvu nebeskému“ – což má úplně jiný symbolický význam než užitkové zkrmení. U charismatiků jsem se setkal s tím, že po bohoslužbách malá skupinka v tichém rozjímání dojedla a dopila.

Síla opakování

Toto je už šesté krátké zamyšlení psychologa nad evangelickou liturgií. Můj cíl je pokaždé stejný: přispět trochu k liturgickému vědomí, k tomu, abychom byli pozornější a otevřenější k formální stránce bohoslužeb, k obřadům. I obřad je slovem, a to slovem, které nelze plně nahradit slovem složeným z písmen. Působí na cit a na něco, co je víc než cit – na existenciální prožitek.

V jistém smyslu se každou neděli opakuje základ křesťanské zvěsti, teď nám však jde o něco jiného – o opakování pohybů, mluvených nebo zpívaných slov atd., a to hned po sobě, dvakrát, třikrát, nebo i mnohokrát. V bránickém kostele například každou neděli při zahájení bohoslužeb kazatel říká: „Chvalte Hospodina, neboť jest dobrý“ – „Oslavujte Hospodina, neboť jest dobrý“ – „Zpívejte Hospodinu, neboť jest dobrý“, a shromáždění pokaždé odpovídá slovy „Neboť na věky milosrdenství jeho“. Jiný příklad liturgického opakování: V některých sborech při přímělné modlitbě vyslovuje ten, kdo modlitbu vede, jednotlivé prosby, celé shromáždění se ke každé prosbě připojí slovy „Prosíme Tě, vyslyš nás“, zpívaným „Přijď království Tvé“ apod. To je psychologicky dobré jednak proto, že se myšlenky tak snadno nezatoulají, jednak proto, že se člověk snadněji dostává do stavu myslí, kdy – obrazně řečeno – modlitba není v něm, ale on „je v modlitbě“, nebo jednodušeji řečeno, modlitbu hlouběji, intenzivněji prožívá.

Katolický růženec je nám dost proti mysli, kritizujeme mnohomluvnost, ke které vede, případně představu, že odmodlením určitého počtu otčenášů a zdravasů lze splnit nějakou povinnost a získat nějakou zásluhu. Ale nespěchejme s odsudkem, snažme se najít i na růženci něco pozitivního. Tomáš Halík v jedné své knize vypravuje o svém vztahu k růženci. Jako vzdělaný intelektuál růžencem tak trochu pohrdal. Časem mu však „přišel na chuť“! Pán Bůh nepotřebuje, abychom své prosby opakovali, ani abychom je vůbec vyslovovali. Ale prospívá to nám, naší duši, kterou toto opakování formuje. Jistě, je výborné „trvat na modlitbách“ i mlčky nebo tak, že vyslovujeme stále nové prosby a díky, tak jak nám přicházejí na mysl. Ale mnohonásobné opakování má tu výhodu, že při něm v modlitbě jaksi bezstarostně, pokojně „spochineme“, nemusíme překonávat těkání mysli (což je problém při mlčení). Také odpadá určitá námaha, na kterou narážíme po určitém čase při volné modlitbě, kdy se rozpomínáme, co bychom ještě měli říkat, za co prosit a děkovat.

Liturgie v soukromí?

Posuzováno psychologicky, má liturgie velmi významné místo i v soukromí. Uvedu několik příkladů.

Jak naznačuje C. S. Lewis v psychologicky bohaté knížce Průvodce modlitbou, je i v soukromí důležitá určitá obřadnost a pravidelnost, daná např. užitím pevných modliteb, především Modlitby Páně. Dojalo mě (a zároveň trochu vyděsilo), když jsem se doslechl, že v jedné rodině odrůstající děti ještě na prahu dospělosti zahajují každý den – i tehdy, když rodiče nejsou přítomni – Broučkovou modlitbou „Ó náš milý Bože...“

V jaké poloze těla se máme modlit? Není to jedno! „Tělo by se mělo modlit tak jako duše“, říká opět Lewis, který doporučuje polohu na kolenou. Komenský kdesi radí v soukromí nechat tělo vyjadřovat hnutí mysli, např. pozvednout ruce, což by ve shromáždění rušilo. Mají-li polohy a pohyby určitý řád, jde o soukromý obřad. Pro mnohé katolíky je důležitou součástí soukromé liturgie znamení kříže. My protestanti ho zpravidla neužíváme s odůvodněním, že jde o pověrečný magický úkon. U mnoha katolíků tomu tak však dozajista není. Náznakem zobrazit na vlastním těle Kristův kříž, to je krásný a hluboký symbol, který nelze plně vyjádřit slovy. Nás evangelíky o tento symbol připravila protireformace. (Tajní evangelíci bývali vyšpehováni podle toho, že se u Božích muk nepokřížovali!)

Předmětné vybavení sloužící domácí liturgii bude většinou velmi jednoduché. Patří k němu často okno, k němuž se někteří obracejí při modlitbě. Obrácení k oknu může být výmluvným symbolem vyhlížení z „pokojíku“ vlastního nitra. Přirozeným liturgickým „náčiním“ může být Bible, položená na stole ve chvíli rozjímání, obraz se spirituálním námětem doplněný kyticí květin, snad i rozžatá svíce apod.

Považuji za užitečné obrátit se k Bohu při zahájení dne vždy toutéž formou, např. pozvednutím rukou se slovy (pronesenými nahlas nebo v duchu): „Díky, Pane, za tento den. Prosím, pomoz dnes umírat mému malému, studenému, špinavému, bolavému já, aby ve mně žila Tvoje moudrost, radost, svoboda, láska.“ Stejnou úlohu může plnit biblický verš, který nás zvláště oslovuje nebo úryvek duchovní písně, zazpívaný nahlas či v duchu.

Liturgický úvod k soukromé četbě Bible může spočívat např. ve vědomě uctivém otevření této knihy se slovy: „Otvírám, Pane, Tvoji knihu. Prosím, otevři moje oči, aby mi neušlo ani slovo. Otevři moje uši, abych slyšel Tvůj zákon a Tvá zaslíbení. Otevři moje srdce a vejdi...“

Evangelická liturgie a děti

Dnes je myslím běžné, že se děti zúčastní začátku nedělních bohoslužeb spolu s dospělými. Jsou k tomu závažné teologické důvody, ale je to i psychologicky správné, pomáhá to dětem pochopit a prožít, že jsou rovnocennou součástí sboru. Snad by se mohly (slyšel jsem o takové praxi) i vrátit před koncem bohoslužeb a zúčastnit se liturgického úkonu sbírky, a nakonec spolu s dospělými přijmout požehnání, slavnostní a zároveň radostné. A byl bych pro, aby se dětem také říkalo, co to požehnání znamená, co si tím připomínáme a že Pán Bůh skrze toto požehnání s námi něco zvláštního dělá, tedy pokud to přijímáme otevřeným srdcem. Proč by nemohl být celý ten akt, slova i gesta, předmětem podrobného výkladu?

Běžná praxe, kdy děti odcházejí až po druhé nebo třetí písni, po modlitbě, která nebere ohled na jejich úroveň a po čtení z Bible, kterému často nemohou rozumět, je z hlediska vedení dětí k víře problematická. V Bráníku jsem dvacet let sedával v jedné z bočních řad lavic, takže jsem viděl chování dětí ze strany. Jejich chování mi nevadilo, ale silně mi vadí kostelní nuda, kterou jim působíme. Ta je v mediálním věku jednou z nejmocnějších satanových zbraní.

Zavádí se účast dětí při Večeři Páně, což je perfektní, ať už jim vysluhující duchovní položí ruku na hlavu a požehná, nebo ať se to dělá jinak. Také mají být při křtu. A o obou svátostech se dozvědí v rámci biblických příběhů.

Ale zdá se mi to málo. Čímž jsem zase u té slabé liturgické katecheze v naší církvi. Chtěl bych, aby se dětem vykládalo podrobně o tom, co se dělá při vysluhování svátostí a jaký to má smysl, co znamenají jednotlivé úkony. Dokonce bych jim řekl, jak jinak to dělají jiné církve, včetně katolické – chceme přece, aby křesťanská výchova byla ekumenická! (Rozumí se, že ekumena zahrnuje i polemiku, např. o tom, co je pro nás z katolické liturgie nepřijatelné.) Při použití vhodné formy, samozřejmě audiovizuální, by tato látka děti určitě zaujala.

Přiznám se, že mi trochu vadí výraz „nedělní škola“. Jakápak škola? Mají to být dětské bohoslužby. Být farářem, nechal bych aspoň občas dospěláky dospělákům (máme přece všeobecné kněžství a ordinované presbytery) a šel bych s dětmi. Pochopitelně v taláru, a vysvětlil bych jim, proč jsou naši faráři oblečení takhle a duchovní jiných církví jinak – zase ta ekumena. Hlavně ale, aby to byla i po formální stránce skutečná bohoslužba, tedy s povstáním při čtení z Písma a při modlitbě, se společnou modlitbou Páně atd.

Jsem přesvědčen, že děti mají pro obřad, symbol i tajemství výborný smysl, který bychom u nich měli od malička pilně pěstovat a chránit. A jestli to bude pro ty nejmenší „jenom hra“ – žádné neštěstí.